

לאל ברוך אני אנעים ברכות - שיר דידקטי על המשניות וענייני 'תיקון ליל שבועות' מאת אלי שטרן

חג השבועות, לפי חכמי הקבלה, הוא זמן "החתונה" בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה¹, ולפיכך נהגו להיות נעורים בלילה וללמוד משתי התורות, "לחבר את האהל להיות אחד"². לפי דעות מסוימות נתייחד מקום מיוחד ללימוד המשנה בליל שימורים זה³.

להלן אפרסם⁴ פיוט שכתב אחד מחכמי תימן, ר' סעדיה אלדמרמרי, המבוסס על שמות מסכתות המשנה. הפיוט נדפס בעבר, אך הבאתיו כאן בנוסח מתוקן, בתוספת הערות. בהמשך נראה שיש לפיוט זה גם קשר מסוים לחג השבועות.

פיוטו הנאה של ר' סעדיה מופיע במספר ניכר של כתבי-יד מתימן. בבית האחרון של השיר כתב: "שמי רמוז בראש כל בית לעדות", כשהכוונה לשמו הפרטי הרמוז באקרוסטיכון שבראשי הבתים ("לסעדיה"). כינויו על שם מקומו "אלדמרמרי" נזכר בכותרות השיר בכמה מכתבי היד⁵.

כמעט ולא ידועים פרטים על ר' סעדיה, מלבד העובדה המשתמעת מכינויו כי מוצאו, או מקום מושבו, היה בדמרמר (הסמוכה לעיר ד'מאר⁶). גם תקופת חייו איננה ידועה⁷. במקור אחד מוזכר שם אביו: שלמה⁸.

שירו "לאל ברוך אני אנעים ברכות" מבוסס על ששה סדרי משנה ונרמזו בו שמות כל המסכתות. בכמה מכתבי היד מכונה שיר זה "בקשה", וכן נכתב על סגולת השיר, שהקורא כאילו קיים או למד את כל ששים המסכתות:

"בקשה על המשנה למ"ו סעדיה אלדמרמרי זצ"ל וכל האומר אותה כאלו קיים כל הס' מסכתות..."⁹.

בשני מקומות מובאת סגולה זו בשמו של מחבר השיר עצמו:

כך מובא בכתב-יד אחד¹⁰:

"בקשה למ"ו סעדיה אלדמרמרי, וכתב בספרו¹¹ שכל האומרה בשמחה בניגון שיר מובטח לו כאילו עסק בשיתא סדרי משנה וזת"ל [וזכותו תעמוד לנו]..."¹².

וכך היא כותרת השיר בכת"י ירושלים - הספריה הלאומית¹²:

¹ ראה לדוגמה: ספר אור זרוע (פירוש קבלי לתפילה) לר' דוד ב"ר יהודה החסיד (אין קשר למחבר ספר חסידים), מקובל ספרדי בן המאה ה"ג, המיוחס כנכד הרמב"ן. נדפס לאחרונה מכת"י ע"י הרב בן ציון (בנצ'י) כהן. [ירושלים] תשס"ט (בדבריו תיעוד קדום למנהג הלימוד בליל שבועות). ודברים שכתב בן דורו ר' משה די-ליאון, מובאים אצל: מאיר בר אילן, תיקון ליל שבועות - התהוות ותקדימים, בתוך: מחקרי חג, ח, הוצאת מכללת ברל תשנ"ז, עמ' 28 ואילך (הדמיון הרב בין שני מקורות אלו מעלה את הסברה כי האחד שאב מהשני, או ששניהם שאבו ממקור שלישי), ומקורות נוספים.

² לשון ר' משה בן מכיר בספרו סדר היום, סדר חג השבועות.

³ ראה בהרחבה להלן.

⁴ מאמר זה הנו פרק בנוסח ראשוני מתוך עבודה נרחבת על שירי סימנים ופיוטים על פרשיות התורה וששה סדרי משנה, שאני מתעתד להוציא בקרוב בעז"ה.

⁵ ראו ציטוט כמה מן הכותרות בהמשך.

⁶ הרב יצחק רצאבי, שם הגדולים לחכמי תימן, רשימות ופרטים על ששים ספרים חדשים מגדולי תימן שנתגלו לאחרונה בכת"י, בתוך: ספר זכרון נר יאיר, בעריכת הרב שלמה מידני, בני ברק תשנ"ו, עמ' קעח.

⁷ ראה להלן בעניין זה (הערה 12).

⁸ רצון הלוי, שירת ישראל בתימן, חלק ג, [בני ברק], תשס"ג, עמ' 187.

⁹ כת"י ירושלים - הספריה הלאומית Ms. Heb 3763⁸. (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: B-805).

¹⁰ הרב יצחק רצאבי, שם, מצטט מכת"י שהיה למראה עיניו.

¹¹ הרב רצאבי מוסיף שם: "ספרו האמור של הרב הנזכר, אינו ידוע לנו".

"למ"ו סעדיה דמרמרי יצ"ו¹³ סדר אותה על סדר ששים מסכתות המשנה. וז"ל הקדמתו: **כל האומרה ורגיל בה כאלו קרא כל המשנה** לפי שכשהאדם מת מן העולם הזה ילך והוא שגורה בפיו והיא מגנת עליו מכל דברים¹⁴ [?] רעים ומכל נזק ויסדר אותה בפיו, על [כן] מה טוב ומה נעים כל האומרה בכל יום, לפי שאמרו חכמי האמת כל מסכתא ומסכתא היא נקראת מטרוניתא ומעשה דחגיגה יוכיח¹⁴: מעשה בא' שהיה עוסק במס' חגיגה תמיד וכשמת היתה אשה צועקת עליו בלב מר ושאלו אותה מה שמך ואמרה חגיגה וכיון שקברו אותו הלכה עמו לב"ד הצדק ולמדה עליו זכות (שמעת). וחתם שמו ע"ה בריש כל סדר וסדר וסימנה לסעדיה זצוק"ל".

לגבי **זמן** אמירתו, ראינו זה עתה שראוי היה לאמרו "בכל יום". לעומת זאת, בכת"י אחר¹⁵ מכונה השיר: "בקשה נאה לשבת".

השיר עצמו נדפס בספר "שירת ישראל בתימן"¹⁶, אך בבדיקת כתבי היד ראיתי כי שם הובא נוסח לקוי וחסר, ועל כן אביאנו כאן בנוסח מתוקן המבוסס על כתבי היד שהיו למראית עיני¹⁷.

כאמור לעיל, במילות השיר נרמזו ששה סדרי המשנה ושמות המסכתות. להלן הדגשתי את המילים בהן נרמזו שמות המסכתות, למרות שאינן מודגשות במקור, לנוחות הקוראים¹⁸:

לא ל ברוך אני אנעים **ברכות**¹⁹ / ופי²⁰ יגיד שבח שוכן זבולה

יחיד עולם בלי ערך ודמיון / **מכלה**²¹ הוא ואין לו קץ ותכלה

אשר צוה לקדש כל **שביעי** / ונרימה למעשרות וחלה

והן בכלל רמ"ח מצות ותר"ג / ומצות מעשר שני וערלה

ובכורים לציון נעלה במ / ונתודה ברב שמחה וגילה

¹² Ms. Heb. 38°4551 (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: B-850). כאן המקום להודות לעובדי הספריה הלאומית והמכון לתצלומי כת"י עבריים, על עזרתם התמידית ואדיבותם הרבה, ועל הרשות לצטט מכתבי-היד שברשותם.

¹³ כאן מוזכר ר' סעדיה בברכת החיים (יצ"ו) ואילו בסוף הקטע בברכת המתים (זצוק"ל), כפי הנראה שאב המעתיק משני מקורות, ויש לדון האם מכך ניתן ללמוד על תקופת חייו.

¹⁴ בדבר מקורות האגדה על מסכת חגיגה שנתגלתה בדמות אשה, ראה **אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא**, מאת ר' שמואל אשכנזי, בעריכת הרב שמואל אברהם תפלינסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 311-336, שאסף חמשה עשרה מקורות לאגדה זו. וראה מקור נוסף שהביא הרב יעקב ישראל סטל, בכתב העת האלקטרוני **דאצ"ה**, גליון 82 (אב תש"ע). בין המקורות שם מובאים דברי המגיד למרן הבית יוסף (מגיד משרים, סוף פרשת תזריע): "אני אני המשנה המדברת מפין... **ופוק חזי, איך אוקרית ומאי עבדית לה הוא גברא דאוליף מסכת חגיגה**...". מרוב המקורות הנזכרים שם, עולה כי הסיבה שמסכת חגיגה הופיעה בדמות אשה היתה בכדי לדאוג שיספידוה ויקברוהו כיאות לכבודו. רק במקור אחד מסופר שבאה בכדי להגן עליו על כך שלמד רק מסכת חגיגה ולא אחרת (ספר **כונות האגדות**, נקרא **כפתר ופרח**, לר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו, באזל שמא, מסכת חגיגה, דף פז, א). לעומת זאת, ר' צבי הירש קידנובר בספרו **קב הישר** יודע לספר כי החסיד היה "דר בכפר קטן ולא היה לו שום ספר רק גמרא אחת של מסכת חגיגה...", כך שהעיסוק במסכת חגיגה בלבד לא היה באשמתו, אך המסכת הופיעה לפניו בדמות אשה, כדי להוליכו לגן עדן! (המפתיע בדבריו שכותב כי הופיעה כבר **קודם פטירתו**: "נתלבשה... בדמות אשה **קודם מותו**"). מכל מקום, בקטע שהבאתי כאן מקור נוסף לכך שהאשה הלכה לפניו לא רק בעולם הזה, אלא גם בעולם הבא: "וכיון שקברו אותו הלכה עמו לב"ד הצדק ולמדה עליו זכות". יש עוד לדון האם יש ייחודיות בזה דווקא למסכת חגיגה, או ש"כך היה מעשה". ומעניין לציון כאן את דברי ר' יוסף שאול נתנזון בשו"ת **שואל ומשיב**, חלק ב, לבוב תרכ"ה, תשובה קפב: "והנה בשנת תרט"ו למדתי מס' חגיגה על היא"צ [היארצייט] של אמי הצדקת וכתב לי אבי מורי הגאון נ"י שמוזכר בספרים שיש ללמוד מסכת חגיגה על היא"צ...".

¹⁵ סינסינטי-היברו יוניון קולג' 312 (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: F 18263).

¹⁶ רצון הלוי, **שירת ישראל בתימן**, חלק ג' [בני ברק], תשס"ג, עמ' 187-189 (להלן: הלוי).

¹⁷ מאחר וגוף הנוסח המובא כאן הוא הנפוץ ברוב כתבי היד, לא ציינתי כאן את השינויים לעומת הנוסח שהדפיס הלוי. בין כתבי היד קיימים שינויים קלים, אך במסגרת זו לא אציין אותם.

¹⁸ ואגב, הלוי בהקדמתו לשיר (שם) לא ציין כי יש בו רמזים לכל מסכתות המשנה.

¹⁹ רמז למסכת ברכות.

²⁰ בבתים האחרים הרמזים לשמות המסכתות ברורים יותר. הבית השני רומז למסכתות סדר מועד, ואם כן הבית הראשון אמור לרמז לסדר זרעים. לכן הדגשתי את הרמזים שנראים לי במילים "פי" = פאה, "דמיון" = דמאי, "מכלה" = כלאים. ההמשך כבר ברור יותר.

²¹ בחלק מכתבי היד נכתב מבלה בב', אך בהקשר הזה נראה מתאים יותר מכלה בכ', ולו מפני הצורך ברמז למסכת כלאים (ראה הערה קודמת).

סדרים חברו לנו חכמים / והקדימו זרעים תחילה
וסדר מועדים שבת וערוב / והפסח אשר בו הגאולה
חגיגה נעשה יום טוב ומועד / להקטין בו מלאכת הפעולה
וראש שנה וכפורים / לשבים על עון נסתר ונגלה
ימי סכה אסורים הם בתענית / אבל שמחה ביין ואכילה
ונכריז באדר על השקלים / ובו פורים ובו מקרא מגלה

עמוקים מחשבות אל רם ונשא / מהולל הוא ולו תאות תהלה
אשר התיר באשת אח לנשאה / ביבום נעלה סודו ונפלא
ובכתובה וקידושין קנויה / אזי תהיה²² בתולה או בעולה
וגיטין פוטרינ אם לא אהבה / ואם בא בעקיפין או עלילה
ואם היא נחשדה בדבר עבירה כסוטה / יעשו לה מי קללה
ונשים יהיו נודרות נזירות / בעת יראו הכי עשתה נבלה

דבר תורה להרחיק מנזקים / וחבלה ומדיני גזילה
והא לך משפטי בבות שלושה / ודע אם לך דעה צלולה
בראש בבא מציעא תמצאה / שם שנים או חזין בטלית ושמלה
ושותפין בבבא בתראה / ודין יורש ודין חלק ונחלה
וסנהדרין לכל דיני נפשות / לחנק או להרג או סקילה
ובה מיתות מסורות הן לבית דין / ודין נשרף ומי נסקל ונתלה
ומכין הן לעובר על שבועות / וסוקלין עובדי זרה געולה
ובית דין אם בדין הורו וטעו / ובקשו על חטאיהם מחילה
ואבות עם זקנים גם נביאים / והם אנשי כנסת הגדולה
ועדותם בסוף סדר נזיקין / בסופה חתמו ענין הגאולה

יהא סדור לך כל הזבחים / וכל קרבן וכל מנחה בלולה
בחולין נזכרו דיני שחיטה / ואיזו היא שחיטה המעולה
ולפדות כל בכור אנו מצווין / ודין מעשר בהמה האלולה
ודין מעריך ומחרים כל נכסיו / וממיר הכשרה בפסולה
וכריתות סכום שש עם שלושים / לבא על אם ואשת אב וכלה
ולא תתאו ותהנה בהקדש / לבל תבוא בזה לידי מעילה

²² אצל הלוי: בשגם היא בתולה או בעולה.

ותמיד תלמדה **קנים ומדות** / ותזכה לחזות יופי כלולה
במקדש נעשה סדר קדשים / ובגלות יהא שיח תפלה²³

היה טהור בכל סדר טהרות / במקוה ממטר גשם ממולא
לפרה גזרה תורה שריפה / והתקינה **לידים** נטילה
ולא תבוא לאהל מת ותטמא / ואם תקרב למולו תאהילה
והרחק ממנו **גועים** וגם **זבים** / והבדל בכל מיני בדילה
והנדה ימי נקיות טמאה / ולא תטהר לך קודם טבילה
וצא ולמד במסכת **טהרות** / שלש עשרה דברים בנבלה
בכלים נזכרו עשר טומאות / בראשונה וזו מזו למעלה
טבול יום יעשה הכשר למשקים / ומשקים לטמאות היא עלולה
וכל עוקצי תאנים ואגסים / ונץ חלב וירק עם רגילה

ה' עוז לעבדך²⁴ תן ושלו / והוציאו לאורה מאפלה
ותזכור לו זכות אבות שלושה / אשר היו לישראל סגולה
ואזכה לחזות בנים הגונים / ולא ארד ביגון אל שאולה

ובזה נשלמו ששה סדרים ומסכתות / סכום למ"ד כפולה²⁵
שמי רמוז בראש בכל בית לעדות / לזכרון טוב לעולמי עד וסלה

בכתב יד פרטי שהיה למראה עיני נוספה שורה אחת בסוף השיר, שאינה מופיעה בכתבי היד האחרים:

"ושלום רב יהא מני הקל ומשבט לוי / ובכנור ינגן בקהלה".

אם שורה זו יצאה מעטו של המחבר, הרי שנוסף לנו פרט ביוגרפי נוסף אודותיו - שהיה משבט לוי!

* * *

כעת נעבור לנושא מעניין העולה מן השיר והוא סדר המסכתות שבו. סדר זה שונה לחלוטין מן הסדר הרגיל המוכר לנו והנפוץ בדפוסים. להלן הוא מובא בהשוואה לסדר הרגיל (בסוגריים הוספתי את מילות השיר בהן נרמזו המסכתות):

²³ כוונתו שבזמן שאין בית המקדש קיים התפילה נחשבת כקרבן, וכפי שנאמר בספר הושע (יד, ג): 'ונשלמה פרים שפתינו'.

²⁴ נוסח אחר בלשון רבים: "ה' עוז לעמך תן ושלו / ותוציאנו לאורה מאפלה ותזכור לנו זכות אבות... ונזכה לחזות בנים... ולא נרד ביגון אל שאולה...".

²⁵ למ"ד כפולה = 60. למעשה, אנו מונים ששים ושלוש מסכתות, אולם חז"ל דרשו בכמה מקומות את המספר ששים ("ששים המה מלכות - ששים מסכתות"). ראה על כך: אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא, מאת ר' שמואל אשכנזי, בעריכת הרב יעקב ישראל סטל, כרך ראשון, ירושלים תשע"א, עמ' 184-182.

סדר זרעים: ברכות, פאה (פי), דמאי (דמיון), כלאים (מכלה), שביעית (שביעי), תרומה (ונרימה), מעשרות, חלה, מעשר שני, ערלה, ביכורים.

הסדר הרגיל: מעשרות, מעשר שני, חלה.

סדר מועד: שבת, עירובין, פסחים, חגיגה, ביצה (יום טוב), מועד קטן (ומועד להקטין), ראש השנה, יומא (כפורים), סוכה, תענית, שקלים, מגילה.

הסדר הרגיל: שבת, עירובין, פסחים, שקלים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה.

סדר נשים: יבמות (יבום), כתובות (כתובה), קידושין, גיטין, סוטה, נדרים (נודרות), נזיר (נזירות).

הסדר הרגיל: יבמות, כתובות, נדרים, נזיר, סוטה, גיטין, קידושין.

סדר נזיקין: בבא קמא (נזקים), בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, שבועות, עבודה זרה (עובדי זרה געולה), הוריות (הורו), אבות, עדיות (עדותם).

הסדר הרגיל: עדיות, עבודה זרה, אבות, הוריות.

סדר קדשים: זבחים, מנחות (מנחה), חולין, בכורות, ערכין (מערך), תמורה (וממיר), כריתות, מעילה, תמיד, קנים, מדות.

הסדר הרגיל: מדות, קנים.

סדר טהרות: מקוואות (במקוה), פרה (לפרה), ידים (לידים), אהלות (לאהל), נגעים (ממנוגעים), זבים, נדה, טהרות, כלים, טבול יום, מכשירין (הכשר), עוקצין (עוקצי).

הסדר הרגיל: כלים, אהלות, נגעים, פרה, טהרות, מקוואות, נדה, מכשירין, זבים, טבול יום, ידים, עוקצין.

כפי שניתן לראות, השינויים המשמעותיים ביותר הם בסדרים: מועד, נשים וטהרות.

היה אפשר לפטור את העניין בכך שמחבר השיר פשוט לא הקפיד על סדר המסכתות, אלא שהסדר שבחר אינו סדר אקראי כל עיקר, אלא זהה (למעט שני שינויים קלים²⁶) לסדר המסכתות ב"תיקון ליל שבועות"!

הסדר המשונה של המסכתות ב'תיקון ליל שבועות' נראה בעיני רבים כחידה עלומה ומסתורית²⁷, אך בס"ד הצלחתי למצוא את מקורו, ואולם נקדים תחילה שתי הקדמות.

ראשית, נכתוב מספר מילים על סדר המסכתות המקובל. סדר זה ידוע כבר מתקופת הגאונים²⁸ והרמב"ם בהקדמת פירושו למשנה מבאר בפירוט רב את סיבתו²⁹. עם זאת יש הטוענים כי סידור זה אינו מחייב³⁰, וכי למעשה מדובר בסידור מלאכותי ולא מהותי, הבנוי על פי גודלן של המסכתות, בסדר יורד של מספר הפרקים. דהיינו שהמסכת הראשונה היא הגדולה ביותר מבחינת

²⁶ שינוי א' - בשיר: מעשרות, חלה, מעשר שני. וב'תיקון': מעשרות, מעשר שני, חלה. שינוי ב' - בשיר: עבודה זרה, הוריות, אבות, עדיות. וב'תיקון': עדיות, עבודה זרה, אבות, הוריות.

²⁷ הרב מרגליות (שם, עמ' כה, הערה ב) מתייחס לכך במשפט אחד: "ועיין בסדור המסכתות שבתקון ליל שבועות אשר לא עמדתי בסודו", ובאלפא ביתא תנינא דשמואל זעירא, שם, פסק: "ונלא כל חכמי לב למצוא טעם לשונו בתקון ליל שבועות".

²⁸ ראה באגרת רב שרירא גאון הידועה: "...סדר המסכתות, מה טעם עשו בזה הענין, מה טעם הקדימו כפורים (יומא) לשקלים וסוכה ליום טוב (ביצה) ושתיהן לראש השנה...". וראה עוד רשימת מסכתות המשנה ופרקיהן מתקופת הגאונים, שנכללה ב'הלכות קטועות', שפרסם ד"ר (אברהם) ארתור מרמורשטיין ב.M.G.W.J., כך 68 [1923], עמ' 134. אך לעתים קיימים שינויים קלים, כגון הסדר בתלמוד ירושלמי, ולא אאריך כאן.

²⁹ ובעקבותיו הלך בעל התוספות יום טוב, ראה ב'פתיחה' לפירושו למסכת ברכות, ובראש כל מסכת.

³⁰ כבר באגרת רב שרירא גאון הנזכרת נכתב כך: "רבי כד תרצינהו למתניתין לא סדרינון למסכיתא חדא בתר חברתא, אלא חדא תנייא באפי נפשיה, מאן דניחא ליה לאקדומי מקדים לה, ומאן דניחא ליה לאחורי מאחר לה...". מאידך, בעל התוספות יום טוב (ב'פתיחה' למסכת ברכות) כותב שכוונת רב שרירא גאון הייתה רק לאופן לימוד המסכתות, דהיינו שיכול ללמוד גם שלא על פי הסדר, אך ברור כי הסדר המקובל הוא הסדר הנכון והמחייב.

סך פרקיה והאחרונה היא הקטנה ביותר³¹. כך או כך, זהו הסדר הידוע והמקובל, שאף נקבע בדפוסים.

כעת נעבור ל'תיקון ליל שבועות'. על קיומם של סדרי לימוד מיוחדים בליל שבועות ניתן לקרוא במקורות קדומים³², אך התגבשותו של 'תיקון ליל שבועות' בצורתו הנוכחית, והתפשטות המנהג החלה כנראה מתוך חוגי המקובלים בצפת. לא נדון כאן בנושא זה³³, ונעמוד לענייננו רק על הופעת לימוד המשניות כחלק מסדר ה'תיקון'.

כידוע, עצם המנהג לימוד המשניות בליל חג השבועות שנוי במחלוקת בין המקובלים. היו מחכמי הסוד שכתבו במפורש להימנע מכך, ומפורסמים בעניין זה דברי החיד"א שכתב³⁴:

"כי אין נכון בליל שבועות ללמוד משניות בשום אופן, דמשנה בסוד שפחה דמטרוניתא והלילה הזו צריכין לתקן המטרוניתא, אלא יתעסק ברזי אורייתא, ואי לאו בר הכי הוא, ילמד מדרש ולא משנה, והלומד משנה בליל זה טועה מדרך השכל".

מאידך, היו אחרים שצדדו בעד לימוד משניות בליל שבועות³⁵, כדוגמת השל"ה בספרו³⁶ שכתב:

"...וסדר הלימוד של זו הלילה כבר נתפרסם ונודע לרבים על ידי הקונטרסין שנתפשטו... ומאחר שהוספתי גם כן נופך משלי בענין סדר לימוד זאת הלילה, על כן ארשום הכל ביחד... אחר כך מתחיל בסדר משניות של ששה סדרים, ומכל מסכתא ילמדו משנה ראשונה ומשנה אחרונה, וילמד כסדר, זרעים מועד...".

מנהג זה שמזכיר השל"ה, ללמוד את ראשי וסופי כל מסכתות הש"ס, כבר קדם לו ונזכר בספר **תקוני שבת**, שנדפס בקראקא ש"ג³⁷:

"ואח"כ מתחיל שיתא סדרי משנה... סימן זמ"ן נק"ט, ומכל מסכת ומסכת משנה א' מתחלתה ומשנה א' בסופה...".

המהדורה הראשונה של "תיקון ליל שבועות" שעלתה על מזבח הדפוס³⁸, בשם **סדר קריאת ותיקון³⁹ ליל שבועות**, ונציה ת"ח, כוללת פרקי משניות, אך לא מכל המסכתות (כפי המנהג הנזכר ב**תיקוני שבת** ובשל"ה), אלא לקט משניות הקשור לענייני החג. רק במהדורת ה'תיקון' הבאה, שנדפסה בונציה ת"ט, בשם **שפ"ר התיקונים**, מופיעים תחילתן וסופן של כל מסכתות המשנה⁴⁰. כאן גם מופיע לראשונה סדר המסכתות הלא שגרת, ומאז ועד היום סדר זה מופיע בכל מהדורות ה'תיקון'.

³¹ למסקנה זו הגיעו חוקרים שונים, ראה לדוגמה: יעקב נחום אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים תש"ח, חלק ב', עמ' 980-988. כך גם טוען הרב ראובן מרגליות בספרו **יסוד המשנה ועריכתה**, ירושלים תשט"ז, עמ' כד ואילך, ומבאר כי הסבריו של הרמב"ם ניתנו "לאחר מעשה" והם הסברים אפשריים ולא מוחלטים, ובלשונו: "ובכלל ימצא המעיין כי כל הטעמים והנמוקים שכתב הר"מ הם כדרושים נאותים לכל חפצי הדורש, ולו גם נסדרו המסכתות בסדר אחר יוכלו כמו כן להשלב בדרוש". ראה עוד בעניין זה (ועניינים נוספים הקשורים לנושא): **אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא**, שם, עמ' 184-187.

³² ראה במקורות שנוכחו בהערה 1, וכן במאמרו של מאיר בר אילן, שם. וראה במיוחד: משה חלמיש, **הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס, עמ' 595 ואילך.

³³ וראה על כך במקורות שצוינו בהערה הקודמת.

³⁴ בספרו **לב דוד**, ליוורנו תקנ"ד, פרק לא.

³⁵ כידוע, בעדות ר' שלמה אלקבץ על הגילוי שזכה לו מרן הבית יוסף בליל שבועות, שנדפסה בראש ספר **מגיד משרים**, לובלין ת"ו-ת"ט, מוזכר סדר לימודם שכלל לימוד משנה. הגילוי התרחש לאחר שהתחילו ללמוד משניות, ובדמות המשנה שדיברה אליהם (והמשיכה להתגלות למרן הבית יוסף). נקודה זו כבר הובאה כסיוע למצדדים בלימוד המשנה בליל שבועות. סיוע נוסף בעד לימוד משניות מצאתי בדברי ספר **אור זרוע** הנ"ל (הערה 1) שכותב (שם, עמ' 234): "לכן לא היו חברייא נותנים דמי לנפשם... והיו משתדלים בברכת חתנים, מתורה למקרא, וממקרא לכתובים, **מכתובים למשנה, וממשנה שואבים מים בששון** ממעייני הישועה".

³⁶ מסכת שבועות, נר מצוה, אות ד.

³⁷ "תיקון ליל השבועות וליל הושענא רבא". הקטע המצוטט הוא בעמוד האחרון של הספר.

³⁸ מדברי השל"ה הנ"ל עולה כי התפשטות ה'תיקון' החלה כבר בקונטרסים, כנראה בכתיבת-יד, עוד טרם ראה ה'תיקון' את אור הדפוס.

³⁹ ולא 'ותיקין' כפי שהיו שקראו.

⁴⁰ רבי משה זכות סייע בעריכת מהדורה זו, כפי שכותב בהקדמה "המחוקק" וינטוריו בכ"ר דוד: "...החכם הכולל כמוהו"ר משה זכות... עזרני ואזרני כח, וצבי והוסיף מדיליה פיוטים ופזמונים מיוסדים בדרך נגלה ונסתר, מבלי שלוח יד בסדר הקריאה המסודר מספר עץ החיים...". נראה כי רמ"ז הוסיף רק פיוטים למהדורה זו.

כאמור לעיל, מקורו של סדר זה נחשב כתעלומה בעיני רבים. ובכל זאת, הסבר מתקופה מאוחרת על על כך מצאתי בספר 'מטעמים החדש', מאת ר' יצחק ליפין משעדליק⁴¹:

"טעם שהמחבר של התיקון שבועות שינה בסדר המסכתות מכפי שהוא מסודר במשניות, דהיינו במשניות מסודרים המסכתות מפסחים ואילך: שקלים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה מועד-קטן, חגיגה. ובתיקון ליל שבועות מסודרים, מפסחים ואילך: חגיגה, ביצה, מועד-קטן, ראש השנה, יומא, סוכה, תענית, שקלים, מגילה. ובסדר נשים מסודר במשניות: כתובות, נדרים, נזיר, סוטה, גיטין, קידושין. ובתיקון ליל שבועות מסודרים: כתובות, קידושין, גיטין, סוטה, נדרים, נזיר..."

לפי שרבינו הקדוש סידר המשניות כפי שהוא מסודר בתורה באיזה מסכתות, ובכולם יש טעם כמו שכתב הרמב"ם...⁴² עיי"ש בהקדמת הרמב"ם בסדר זרעים. אבל המסדר את ה'תיקון ליל שבועות' סדר המסכתות על דרך ההוה והזמן והסדר ששייך זה אחר זה. לפיכך סידר אחר פסחים - חגיגה, כי כן היו מביאין פסח עם החגיגה, ואחריו ביצה - מדיני יו"ט בכלל, ואחריו מועד-קטן - מדיני חוה"מ, ואחריו ראש השנה יומא סוכה, כמו שהם בזמן זה אחר זה, ואחריו תענית וכו' שמתחיל תיכף אחר סוכה זמן רביע[ה] ראשונה, ואחריו שקלים שהוא בא' באדר, ואחריו מגילה שהוא בי"ד אדר. וכן בסדר נשים, סידר אחר כתובות - קידושין, שכן הם זה אחר זה, ואחריו גיטין, כי כן כתוב בתורה כי יקח איש אשה וגו' והיה אם לא תמצא חן וגו' וכתב לה ספר כריתות, ואחריו סוטה, אם זנתה תחת בעלה קודם שנתגרשה אסורה לבעלה... ואחריו נדרים נזיר, כי כן כתוב לנדור נדר נזיר להזיר, והרואה סוטה בקלקולה יזיר את עצמו מן היין. ובסדר טהרות פתח במקוואות שמיירי בעניני טהרות, שעיקר הטהרה תלוי במקוה, ועל דבר הסדר שנקרא טהרות (הגם שיש ג"כ מסכת טהרות אך שם הוא מלשון סגי נהור, כי מיירי שם מעניני טומאות קלות), ואחריו פרה - לפי שהיו מטמאין את הכהן השורף את הפרה ומטבילין אותו, כן מי חטאת מטהרין את הטמא-מת כמו מי המקוה לשאר טמאים, ואחריו ידים, לפי שמצינו גם בידים לשון טבילה, וידיו לא שטף במים, ועוד לפי שאין להם עיקר מן התורה וחביב עליו ולפיכך תניא ברישא, ואחריו אהלות, שהם טומאות חמורות, טומאת אהל, ואחריו נגעים, שמטמא ג"כ בביאה כטומאת אהל, ואחריו זבים, שמטמא טומאה חמורה וטעון קרבן, ואחריו נדה, שמטמא ג"כ טומאה חמורה ואין טעון קרבן, ואחריו טהרות, והוא טומאות קלות של הערב שמש. ואח"כ כלים, ואחריו טבול-יום, שהוא טהור במקצת וקלושה טומאתו, ואחריו טומאת אוכלים ומכשירין.

גם אחר דבריו נותרו השאלות: מה מקורו של סדר זה? האם הוא פרי יוזמתו של עורך 'תיקון ליל שבועות' או ששאב אותו ממקור שקדם לו? ומדוע סידר ר' סעדיה אלד'מרמרי את שירו דווקא על פי סדר זה?

ובכן התשובה לשאלות אלו היא כדלקמן: סדר המסכתות שמופיע ב'תיקון ליל שבועות' נדפס לראשונה במשניות עם פירוש כף נחת, מאת רבי יצחק גבאי⁴³, בונציה שס"ט (1609). מהדורת משניות זו, עם פירוש קצר על ששה סדרי משנה, זכתה לפופולריות גדולה ונדפסה במהדורות רבות⁴⁴, ומתברר שרבי יצחק גבאי עצמו, הוא שהחליט לשנות מן הסדר הרגיל וערך את המסכתות בסדר חדש ומקורי, כפי שכתב ונימק במספר מקומות בחיבורו, ולהלן אביא את דבריו במלואם.

נמצא, איפוא, שעורכי 'תיקון ליל שבועות' ("שפ"ר התיקונים") שנדפס בונציה ת"ט, רצו להביא בפני הקורא את התחלות וסיומי כל המסכתות, כפי המנהג המוזכר בספר תיקוני שבת ובשל"ה, ולכן נטלו לידיהם את מהדורת המשניות עם פירוש כף נחת, וערכו על פיה את סדר המשניות⁴⁵.

⁴¹ ספר מטעמים החדש, ווארשא תרס"ד, עמ' 49-50. ומשם גם באוצר כל מנהגי ישרון, מאת ר' אברהם אליעזר הירשוביץ, מהדורה רביעית עם הוספות, [לבוב תר"ץ], עמ' 344.

⁴² כאן מאריך בהבאת טעמי הרמב"ם על סדר המסכתות.

⁴³ רבי יצחק גבאי, צאצא למשפחת מגורשי ספרד, מחכמי אספי שבמרוקו, משם היגר לאיטליה, הדפיס את פירושו "כף נחת", בונציה בשנת שס"ט (1609), ונפטר זמן קצר לאחר מכן.

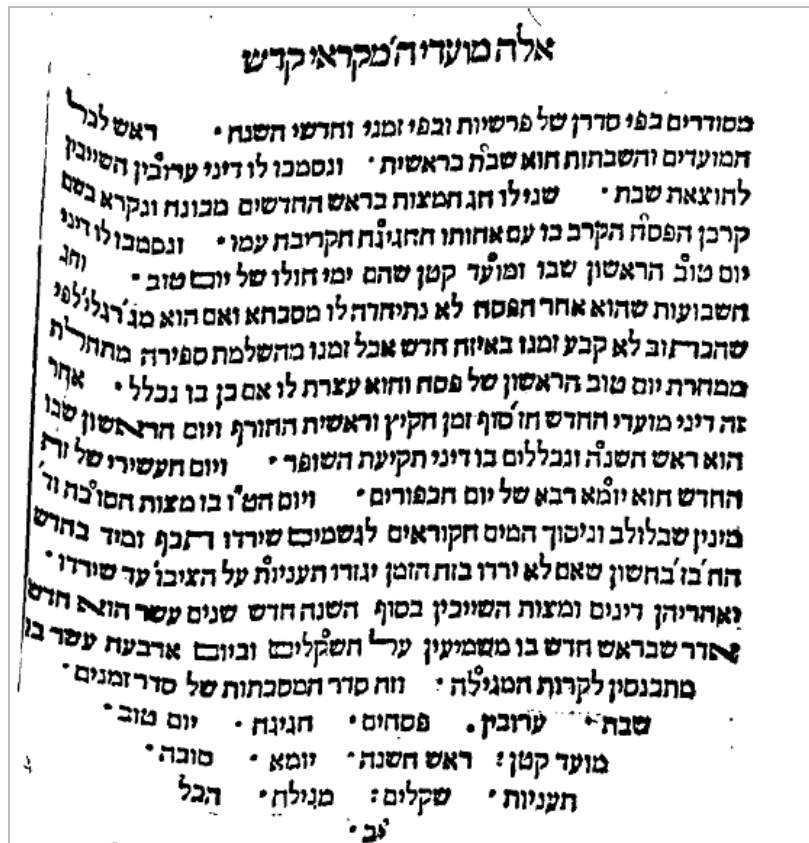
⁴⁴ בין השנים שס"ט-ת"ה (תקופה בת פחות מארבעים שנה) נדפסו שש מהדורות של החיבור.

⁴⁵ ולא ברור לי אם עשו זאת באופן מודע ומכוון.

וברור לפי זה כי ר' סעדיה אלד'מרמרי לא ערך את שירו על פי 'תיקון ליל שבועות', אלא לפי סדר המשניות במהדורת "כף נחת". ובנותן טעם להוסיף כי משניות "כף נחת" היו מאד פופולריים ונפוצים בקרב יהודי תימן⁴⁶.

כעת אביא את הסבריו של רבי יצחק גבאי לסדר המסכתות החדש שעלה בדעתו (הצילומים מן המהדורה השניה, ונציה שע"ד).

כך כתב בסוף סדר מועד:

ובהקדמה לסדר נשים:

⁴⁶ תעיד על כך שכיחות פירוש זה בכתבי-יד תימניים של המשניות.

הקדמה לסדר גשים קיב

אמר יצחק בן קדוש וחסיד דין שלמה גבאי ול בן המאוש דין חיים
 גבאי ול. ראיתי מדפיסי המשנה סדרו סדרי המסכתות כל
 אחד כפי מה שנודמן בידו להדפיס ולא חשו לתת טעם לסדרם ואני נתתי
 טעם טוב בעיני אלהים ואדם בסוף סדר מועד. גם בסדר טהורות
 נתתי טעם נכון בעיני כמו שתראה בחלק שני. גם בזה הסדר אתן טעם
 לשבח כפי המשך וחתשתלשלות. ולפי שתחלת המצות לכל באי עולם
 היא מצות פדות ורביה ולנו עדת ישראל על ידי קידושין וכתובה ונישואין
 מאליוחן בי מן השמים חקנו לו זאת האשה ואלו הנשואין כלולין מב' מצות
 א' מצות פרו ורבו וחב' מצות להקים לאחיו שם בישראל. ואחרית כתובות
 שגם היא נעשית מאלית בזה חיבוס שאינה צריכה עשויה מחדש שכתובות
 זאת חיבמה על נכסי בעלה חא. ואחרית דיני הקדושין שחם נשואין
 שעושה אדם מעצמו ורצונו ואין בהם אלא מצורת א'. ואחר שחיא אשתו
 בכתובה וקידושין אם לא תמצא חן בעיניו ושלחנה בגט. ואם חשש
 לדבר ערוח וסקנה מי סוטה. ולפי שחנשים הרואות ענייני הסוטה
 ונוולה ידרו נדרים. ויגזרו נזיר מן היין חמסבב להן זה חנוור. שבן
 סמך חכתוב פרשת נזיר לפרשת סוטה ואין נזירות אלא אם כן יש
 נדר בתחילת שנאמר איש או אשה כי יפליא לנדר נדר
 נזיר שאלו חן חנדרים וחנזירות האמיתיים שמצות
 לנדר בחן. וחזו סדר. יבמות.
 בחובות. קידושין. גיטין.
 סוטה: נדרים: נזיר.
 הכלל.

הקדמה לסדר טהרות

אמר

יצחק בן חקדוש וחמיד דון שלמה גבאי וצל
כמה פעמים נדפסו חמשינות ונכל פעם
שנדפסו נפל הפרש בדפוסים בסדור מסכתות של סדר טהרות שכל א'
חקדים ואיחר מה שנראת בעיניו להקדים ולאחר ובודאי לא נפל חילוק
זה הסדר במקרה שאלו היה במקרה היה נופל גם כן בסדרים האחרים
ובראותי שלא נפל החילוק והחפרש כי אם בזה הסדר ידעתי שכל א'
מהכדפוסים יש לו כוונה לא נודע טעמת * ואני הצעיר חמדפוס
בזאת הפעם אשנה ג' סידור כל מסכתות זה הסדר ואחן טעם לסבירתי
ואומר שזה הסדר יחולק לב' חלקים הטהרה והטמאה והטהרה היא מצות
עשה אבל הטמאה סאליה באח והאזהרה להמנע ממנה בן נקדים
הדברים המצויים והם דיני הטהרה ואח' דיני הדברים חבאים מאלו
במקרה או בטבע ולפי שהחלת הטהרה היא הטבילת במקוה נתחיל בזה
חסדר ממסכת מקוואות ול' השלים הטהרה צריך הוזהר ש' ושו' שביע
באפר הפר' ונסמוך לחן ידים שהשלש מסכתות אלו כוללים כל' דונג
הטהרה בטמאה קלה וחמורה בין ס' בין מ' * אחר זה נבאר חרברים
הגורמים הטמאה שבעבורי נצטרך לטהרה וראש כולן אבי אבות
הטמאה חמת וכל חלקיו ומוצאיו ומובאיו וכל זה מפורש במסכת אהלות
ושני לו המצורע וכל בלי תשמישו עד קורות וקורות ביתו שכולן שוים
למח כנג'עים ולמטח מעט הזבין ותנ' שכלן אבות וטומאתן שבעה *
ל' מטה מכל אלו טומאת נכלה ושרץ שהוא קלה מכל הקדושים א' לית
שאינה טומאת שבעה כי אם טומאת ערב ומיני זאת הטמאה מיוחדים
למסכת טהרות : אחר זה נבאר מיני טומאה אחרת שאינה יוצאת
מגוף נושאת כמו כל הקדושים אבל תקיבור מוולתה ובפי טומאת
חמטמאים תהיה גם כן טומאת הכלים המקבלים הטמאה אם טומאת
שבעה או טומאת ערב * ומסכת טביל יום לא יפול על נושאה סם
טמא כי אם בקצת דברים כמו חתוכות והקדש אכל לענין הולין ומעשר
יט ב 19 2 טהור

טהור גמור וקרא * וקל קל מכלן מבשרין שאין בנושאות טומאה
כלל אבל יקרב דבר טהור בדבר טהור והקריבה ההיא חבין ור' זמין
הדברים הטהורים לקבל טומאה שהפירות או הזרעים הם טהורין לגמרי
והמשקין ג' טהורין לגמרי ונפילת המשקין הטהורין על תפירות הטהורין
היא הוטנת לפי שיקבלו טומאה אם יגע בהן שרץ מה שלא ח' ירח
קורם ינחנו המשקין על תפירות או הזרעים ואחר ור' *
עוקצי תפירות ורומין לאבות * וזה סדר
מסכתות של סדר טהרות * מקוואות *
ובין נדה וטהרות בלים *
טביל יום מבשרין *
עוקצים *

ר' יום טוב ליפמן העליר בעל **תוספות**⁴⁷ **יום טוב** בהקדמתו לפירושו על מסכת ברכות, מתייחס לסדרו המקורי של בעל **כף נחת** וחולק עליו במילים אלו:

"ובעל כף נחת עשה להם סדר במטעמים אשר הטעים במקצתו, אבל גם בזה לא כוון להלכה, ואזכור מהם. שבין ראש השנה לתענית סידר יומא וסוכה, ובהדיא אמרו בגמרא דריש תענית: תנא מראש השנה סליק. מסכת ביצה סידר אחר חגיגה, והתוספות בפרק שני דחגיגה דף כ"ז הוכיחו דביצה מתניא קודם חגיגה. מסכת סוטה סידר אחר קדושין, ובגמרא דריש סוטה: תנא ממסכת נזיר קא סליק..."⁴⁸.

סדר זרעים - פיתוח נחושת במהדורת משנה עם תרגום לטיני - אמשטרדם, 1698-1703

⁴⁷ השם הנכון הוא: **תוספת יום טוב**. כך נדפס במהדורה הראשונה של הפירוש, פראג שע"ה-שע"ז, אך ברוב ההוצאות נכתב עם וי"ו, וכך נתפרסם.

⁴⁸ נציין כי רבי יצחק גבאי שינה גם את סדר ה'סדרים', והם מופיעים במהדורתו כך: זרעים, מועד, נשים, קדשים, טהרות, נזיקין. גם על כך מעיר **התוספות יום טוב** (שם) בחריפות: "שתא סדרי משנה נקטינן בסידורן... אמר ר"ל... והיה אמונת עתך... והנה אחרי שחכמים הגידו סדרן **תמיהני אק מלאו לבו של בעל כף נחת להפוך הסדר**, ונזיקין שהוא רביעי לדבריהם ז"ל לאחרונה יסע לדילוגו ונעשה החמישי - רביעי, והששי - חמישי". ומעניין לציין כי במהדורה השנייה של משניות "כף נחת", שנדפסה בונציה שע"ד (1614), לאחר פטירתו של רבי יצחק גבאי (הנזכר במהדורה זו בברכת המתים), ואשר הובאה לדפוס בהגהתו של רבי יהודה אריה ממודינה, הוחזר הסדר לצורתו הרגילה (נזיקין, קדשים וטהרות), אם כי סדר המסכתות נשאר על מתכונתו. (הוספה נוספת במהדורת שע"ד היא מסכת אבות, שבעל **כף נחת** לא הביאה ולא פירשה, ורבי יהודה אריה ממודינה הוסיפה עם פירוש רש"י, כפי שכתב בהקדמתו למהדורה זו).

לעיל ראינו כי כותרות שירו של ר' סעדיה מבטיחות כי הקורא בשיר זה "כאלו קיים כל הס' מסכתות", או "כאילו עסק בשיתא סדרי משנה", או "כאלו קרא כל המשנה".

דברים אלו מזכירים את דברי השל"ה⁴⁹:

"וראיתי וקבלתי, אף מי שהוא עם הארץ גמור ומצטער מאוד על מיעוט הבנתו ואינו מבין שום דבר וקורא בכל לבו שמות של תורה נביאים וכתובים ותורה שבעל פה, כגון המזכיר שמות ה' חומשי תורה, בראשית, שמות, תורת כהנים, חומש הפקודים, חומש משנה תורה. ואחר כך מזכיר שמות של כל פרשה ופרשה מהחומש, בראשית, נח, לך לך וכו'. ואח"כ שמות נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, כגון יהושע, שופטים, שמואל, מלכים... וכן כולם. ואח"כ שמות שיתא סדרי משנה, זרעים, מועד, נשים, נזיקין, טהרות, קדשים, ושמות כל המסכתות ופרקיהן... ואח"כ שמות מדרשי רז"ל, כגון רבות, תנחומא, ספרא, ספרי, מכילתא, תורת כהנים, מדרש תהלים, מדרש משלי, אבכיר, ילקוט, ועוד הרבה כיוצא בהם, וכן מדרשים המדברים מסודות אלהיות, זוהר ותקוני זוהר, ובהיר, ופרקי המרכבה, ופליאי, וקנה, וכיוצא בהן. והוא קורא אלו השמות ונפשו חשקה בהן ובוכה על שאינו מבינם, אז הוא מרוצה להשם יתברך, ויזכה לזה לעתיד לבוא. ובתנאי שיסייע בכל כחו לעזור לאותן המבינים בהם. על כן יעשה כל אחד לוח שירשום כל השמות ויקרא אותם ויהיו שגורים בפיו, כי אף מי שאינו עם הארץ, מכל מקום ראיתי בני עלייה והנה מועטים הזוכים ללמוד כולם, וקריאת השמות תועיל להיות נחשב כאילו עיין ולמד כולם, ובתנאי כשעושה כל המוטל עליו ובכל יכלתו, וישמע חכם ויוסף לקח".

כפי הנראה, מרעיון דומה שואבת את כוחה גם סגולת לימוד תחילת וסופי המשניות בליל שבועות, שבכך נחשב לאדם כאילו למד את כל ששה סדרי המשנה, "בתנאי כשעושה כל המוטל עליו ובכל יכלתו".

⁴⁹ שני לוחות הברית, הגהה לבית אחרון. וכבר עסקתי בעבר בנוטריקון בשימוש שעשה ר' שבתי באס בדברי השל"ה אלה, בספרו שפתי ישינים, אמשטרדם ת"ס.